

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Zonder clichés kunnen we de wereld niet aan' In gesprek met B. Naarden

H. Scheeuwe, G.C.; De Vries, A.J.

Citation

H. Scheeuwe, G. C., & De Vries, A. J. (1989). Zonder clichés kunnen we de wereld niet aan' In gesprek met B. Naarden. *Leidschrift|Beelden Van Rusland*, 5(Maart), 73-82. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72784>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72784>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

'Zonder clichés kunnen we de wereld niet aan'

In gesprek met B. Naarden

A.J.H. Scheeuwe en G.C. de Vries

Dr. B. Naarden, geboren in 1940, studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Amsterdam en Groningen. Hij was verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen en promoveerde in 1986 op het proefschrift *De spiegel der barbaren. Socialistisch Europa en revolutionair Rusland (1848-1923)*. Daarin geeft hij een nieuwe interpretatie van de verhouding tussen socialisme en communisme. Volgens hem werden de relaties tussen Russische en westerse socialisten in sterkere mate bepaald door het westerse Ruslandbeeld dan door ideologische meningsverschillen. In september 1987 werd Naarden, als opvolger van J.W. Bezemer, benoemd tot gewoon hoogleraar in de Russische geschiedenis en de Ruslandkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Hoe kwam u tot uw ontdekking?

Bij mijn onderzoek naar de relaties tussen westerse en Russische socialisten stuitte ik op een probleem. In de literatuur stond dat de bolsjewieken het aanvankelijk in het Westen bijzonder moeilijk hadden omdat de westerse socialisten zo gematigd waren, en dat het ze pas na hun succes in 1917 zou zijn gelukt hier aanhangers te krijgen. Ik ontdekte dat dat helemaal niet klopte. Juist de Russische radicalen waren hier vóór 1917 populair, niet de gematigden, die in Rusland een soort westers socialisme wilden realiseren.

Omdat ik met dat probleem zat, ben ik teruggegaan in de tijd - naar 1848. Maar ik had voor mijn plezier wel eens wat geliefhebberd in de zeventiende eeuw en ik merkte dat het om meer ging dan incidenten. Er bleek zoiets als een westers Ruslandbeeld te bestaan, dat eeuwenoud was en een grote invloed had.

Dat er een zeventiende-eeuws westers Ruslandbeeld bestond, wisten we omdat Locher en De Buck zich daar uitvoerig mee beziggehouden hebben. Maar er was in ons land weinig studie gemaakt van dat probleem in de negentiende en de twintigste eeuw en zeker de continuïteit van dat Ruslandbeeld had weinig aandacht gekregen.

Ik kwam tot een nog ruimere gedachte toen er een dissertatie verscheen waarin onder andere aan de orde kwam hoe de Griekse geograaf Strabo de volkeren buiten zijn eigen beschavingskring beschreef. Er bleek een bepaalde Griekse traditie te zijn. Die kwam sterk overeen met de wijze waarop wij in de zeventiende eeuw naar Rusland keken en in mijn ogen ook heel sterk met de wijze waarop wij in de negentiende en de twintigste eeuw naar Rusland keken. Dat was een eye-opener.

Ik heb dat in die zin in mijn dissertatie verwerkt, dat ik geprobeerd heb een schets te geven van het westers Ruslandbeeld door de eeuwen heen als onderdeel van een Europees beeld van de niet-Europese wereld - en dat beeld is zo oud als de Antieken. Het komt erop neer dat we de wereld buiten Europa zien als een barbaarse, onbeschaafde wereld. En Rusland is in de ogen van de meeste Europeanen geen beschaafd land - vroeger niet en nu nog niet.

Er treden geen verschuivingen op?

Heel globaal gesproken is dat Europese beeld van de niet-westerse wereld merkwaardig constant. Maar je kunt niet van één beeld spreken. Het is een samengesteld beeld dat uit verschillende contrasterende meningen bestaat. Tegenover barbaren heb je een zeer ambivalente houding. Je minacht ze omdat ze onbeschaafd zijn, maar je bewondert ze om hun 'puurheid', en je bent bang voor ze omdat ze je land kunnen binnenvallen. Minachting, bewondering en angst zijn niet altijd in alle opzichten even sterk aanwezig. Bepaalde elementen overheersen of komen juist helemaal niet voor. Angst bijvoorbeeld was in het oude Griekenland natuurlijk een heel belangrijk aspect. Griekenland was een vrij kleine etnische en culturele eenheid te midden van

een zee van barbaarsheid. De Perzen waren machtig en je moest er oorlog tegen voeren om je vrijheid te verdedigen. Maar in de zestiende, zeventiende eeuw, na de ontdekkingsreizen, is het westerse zelfvertrouwen enorm groot. Men was niet bang voor de Indianen in Amerika en men was ook niet bang voor de Aziatische volkeren. Dat lag weer anders in de Middeleeuwen, toen de Mohammedanen Spanje binnenvielen en Europa de kans liep veroverd te worden.

Het merkwaardige van het Ruslandbeeld is nu dat het heel sterk lijkt op het klassieke barbarenbeeld, omdat die drie elementen vrij snel naast elkaar komen te staan. Minachting is er het eerst. Angst komt er in de zestiende eeuw bij en blijft na Peter de Grote een voortdurend element. Terecht, want in de achttiende eeuw zijn de Russen de sterkste militaire mogendheid in Europa. In het begin van de negentiende eeuw neemt die angst zelfs compleet hysterische vormen aan.

Als laatste zie je bewondering. De Amerikaanse Indianen worden in de zestiende eeuw al bewonderd als edele wilden maar daar is in het geval van de Russen geen sprake van. Peter de Grote is de eerste Rus die bewondering wekt en pas in de negentiende eeuw geldt die bewondering het Russische volk. Kinderlijkheid, vroomheid, natuurlijkheid, het vermogen om te lijden en zo door te dringen tot de echte menselijke waarden - dat zijn de eigenschappen die dan op de Russen geprojecteerd worden. Daarbij komt hun begaafdheid op het gebied van ballet, muziek, de literatuur, die een enorme invloed op West-Europa uitgeoefend heeft, en later in de twintigste eeuw ook de schilderkunst. En ten slotte krijgt men in linkse kringen - en dat was zeer belangrijk voor mijn onderzoek - bewondering voor het feit dat Russen bereid zijn met bommen te gooien om maatschappelijke veranderingen af te dwingen; dat er een socialistische beweging is die middelen en methoden gebruikt die men in het Westen heeft afgezworen omdat dat tot een te grote chaos zou leiden. In het primitieve Rusland - zo gelooft men - kunnen hervormingen met geweld worden doorgevoerd. Van onderop, of van bovenaf, zoals door de grote voorbeelden Peter de Grote en Catharina de Grote, en later natuurlijk Lenin en Stalin.

De accenten wisselen voortdurend?

Niet alleen wisselen de accenten voortdurend, bovendien wisselt de partij die bepaalde accenten legt. In de achttiende eeuw bewondert links Frankrijk, om het zo maar te noemen, aristocratisch en autocratisch Rusland. Voltaire, Diderot en d'Alembert waren allemaal vol bewondering voor wat Catharina deed - de eerste *fellow-travellers* zou je kunnen zeggen. Maar na de Franse Revolutie zie je dat heel links Europa Rusland haat en vreest. Marx, Engels en alle linkse Hegelianen waren Rusland-haters. Toen was het juist rechts Europa dat Rusland bewonderde, want Rusland had nog een *ancien régime*, een tsaar die gehoorzaamd werd en vrome onderdanen. Het was niet atheïstisch, er waren geen arbeiders, geen fabrieken, geen spoorwegen - de moderne tijd was er gewoon niet en dat was heerlijk. Dat slaat dan weer om in de Krimoorlog als duidelijk wordt dat het land van de kozakken, dat Napoleon verslagen had, niet eens in staat is er twee expeditie-legertjes uit te meppen. In de eerste helft van de negentiende eeuw was men er in Europa zo van overtuigd door de Russen veroverd te zullen worden, dat men sprak van de grote parallel: Rome en Byzantium waren immers door barbaren onder de voet gelopen terwijl ze het toppunt van beschaving vormden.

Na de Krimoorlog begint onder invloed van de literatuur bewondering te ontstaan. Links en rechts Europa weten dan niet meer waar ze aan toe zijn, het beeld klopt niet langer. Voor conservatieven is Rusland niet meer het land van het *ancien régime*, want de lijfeigenen worden bevrijd, men begint te industrialiseren, de verstedelijking rukt op en het straatbeeld in Moskou en Leningrad verschilt niet meer zo heel veel van het straatbeeld in Parijs. Progressieven kunnen op hun beurt niet langer volhouden dat Rusland met de knoet geregeerd wordt en een geweldig gevaar voor West-Europa vormt. Toch worden de beelden eigenlijk gecontinueerd. Men maakt van Rusland eenvoudig een mysterie, zodat alles met een waas van geheimzinnigheid omgeven is en je gewoon al je oude vooroordelen op een wat genuanceerdere manier aan de man kunt

'Zonder clichés kunnen we de wereld niet aan'

blijven brengen. En dat gebeurt in feite ook.

Nederland vertoont volgens U in de eerste helft van de negentiende eeuw een afwijkende lijn.

Ja, ik geloof niet dat dat het geval was in de perioden daarvoor. Van de zestiende tot en met de achttiende eeuw komt uit de gemiddelde Nederlandse Ruslandreis geen ander beeld naar voren dan uit een Duitse of een Engelse reis. Er zijn trouwens niet zo heel erg veel Nederlandse reizen en dat is op zich merkwaardig omdat Nederland in die eeuwen zo belangrijk was voor Rusland en er zoveel Nederlanders zaten. Kennelijk vonden ze het belangrijker om er te zitten en geld te verdienen dan om er naar toe te reizen en er boeken over te schrijven - dat zou je op zich als een afwijking kunnen beschouwen.

Maar in de eerste helft van de negentiende eeuw komt er duidelijk een ander beeld uit. Ik denk dat dat in de eerste plaats een gevolg is van het feit dat Nederland een klein land is en onze onafhankelijkheid niet door Rusland maar door de grote mogendheden om ons heen bedreigd wordt, met name natuurlijk door Frankrijk en Engeland en in de tweede helft van de eeuw ook door Duitsland. Die landen voeren een Europese politiek en daarin speelt Rusland een belangrijke rol. De angst voor Rusland blijft hun politiek bepalen.

Ons probleem was niet de handhaving van rust en orde in Europa, ons probleem was eerder de Belgische kwestie en daarin werden we juist gesteund door Rusland. Nicolaas is zelfs van plan geweest hier een leger naar toe te sturen, wat niet doorgegaan is omdat de Polen ook in opstand kwamen. In de tweede plaats was er de dynastieke band en dat speelde denk ik ook een belangrijke rol om het beeld wat minder extreem te maken dan in het buitenland.

U noemt het een welwillende houding.

Je ziet het zelfs aan Domela Nieuwenhuis die nog laat in de negentiende eeuw, op een congres van de Tweede Internationale

zoveel zegt als: laat die Russen maar komen. Terwijl Plechanov stelt dat er geen groter gevaar is voor de vrede en veiligheid van Europa en voor haar socialistische toekomst dan de tsaar en zijn leger, zullen volgens Domela de kozakken, als ze komen, de bourgeoisie er van langs geven en is er dus geen reden om bang te zijn. Een vroeg voorbeeld van Hollanditis zou je kunnen zeggen. Ik denk dat het sterk te maken heeft, zowel toen als ook nu nog wel, met het feit dat je als klein land heel anders tegen veiligheidsproblemen aankijkt dan als grote mogendheid.

Kun je eigenlijk, zeker als je het over de zestiende, zeventiende eeuw hebt, wel spreken over 'het Europese beeld'?

Dat doe ik, maar daar is inderdaad veel tegen in te brengen. Kijk, het is natuurlijk altijd zo dat je je interpretatie ophangt aan bouwstenen die je voor die interpretatie in het materiaal kunt vinden. Interpreteren betekent altijd kiezen en accenten leggen op bepaalde gegevens. Je kunt alle accent leggen op de individuele verschillen tussen de reizigers - die zijn er natuurlijk. Ik heb het accent gelegd, niet op wat ze verdeeld houdt maar op wat ze gemeen hebben. Het ging mij in de eerste plaats om de clichés. Zonder clichés kunnen we de wereld niet aan; je bent niet in staat iedere keer een volledig origineel beeld van een situatie op te bouwen - daar zou je stapelgek van worden. Maar je kunt in heel belangrijke mate afwijken van de clichés die je aangereikt krijgt en op een gegeven moment zelfs een mening vormen die echt origineel is. Natuurlijk zijn er reizigers waarbij dat het geval is.

Ook is het zo dat er vaak onderzoek gedaan is op basis van een beperkte hoeveelheid materiaal. Ik ben er door sommigen terecht op aangevallen een westers beeld te creëren dat is gebaseerd op gegevens van een paar mensen. Dat is volkomen waar. Je generaliseert enorm en dat is ook volstrekt onverantwoord, maar je hebt niet zo erg veel keus. Ook al heb je veel meer reisverhalen en veel meer andersoortig bronnenmateriaal tot je beschikking, over wat alle Nederlanders of alle Europeanen vonden en vinden van de Russen kun je geen zinnige

uitspraak doen. Maar voor zover je een beeld uit de bronnen kunt reconstrueren, is het waarschijnlijk dat beeld en dat heb ik dan ook maar gewoon het Nederlandse of Westeuropese Ruslandbeeld genoemd. Andere beelden hebben we niet. Het is natuurlijk heel moeilijk aan te geven wat mensen echt voelen of denken. Wat zegt het nu dat het boek van Gorbatsjov door één op de zeventig Nederlanders is gekocht? Toch zegt het iets over het Nederlandse beeld, want het is een echte best-seller. Maar verkoopcijfers zeggen weinig over opinies.

Misschien zegt driekwart van de lezers: van die Gorbatsjov moet ik niets hebben. Nog waarschijnlijker is dat het merendeel van de kopers het boek niet gelezen heeft.

Dat is met de reisverhalen precies zo. Je weet niet eens wat de schrijver ervan gedacht heeft, want je weet niet of hij zijn gedachten en ideeën echt op papier gezet heeft. Misschien was zijn idee wel een lekker boekje over Rusland te schrijven dat goed zou verkopen. Zelfs in de zeventiende eeuw, waarin de opinie niet sterk bepaald wordt door politieke overwegingen en de Europeanen onbevangerender tegenover Rusland staan, dikt men de zaak aan, omdat Rusland geacht werd een curiosum te zijn. Men laat dus vooral goed uitkomen dat alle Russen slaven van de tsaar zijn en dat ze vaak dronken over straat lopen. Het soort details dat iemand die een verhaal wil lezen over een wonderbaarlijk, barbaars land, mooi vindt. Dan kun je ook stellen dat daar belangstelling voor is. Of dat ook inderdaad de opvatting was van alle Europeanen - ik denk dat de meeste Europeanen in die tijd zelden of nooit aan Rusland dachten, die hadden wel wat anders aan hun hoofd.

Het beeld dat de reiziger schetst, vertelt ons meer over hemzelf en zijn vaderland dan over zijn onderwerp, zo mag je het toch samenvatten?

Ik denk het wel. In het algemeen wordt de beeldvorming bepaald door gevoelens en vooral door emoties - het zijn altijd

emotionele beelden - die in het land van herkomst heersen en daar ook hun oorsprong vinden. Of men nu bang is voor iets, of graag iets mooi wil vinden, die behoefte komt uit de waarnemer voort en wordt niet gegenereerd door het object dat hij waarneemt.

Komen we uit die reisverhalen dan nog wel iets te weten over de Russische werkelijkheid, of moeten we die op een andere manier leren kennen?

Zo'n Ruslandbeeld zegt wel degelijk iets van de werkelijkheid, maar er zijn twee werkelijkheden in het geding: de werkelijkheid van de waarnemer en de werkelijkheid van het waargenomene. Die twee hangen altijd met elkaar samen. Ook cliché-opinies hebben iets met de werkelijkheid te maken. Als er geen luie Surinamers en onbetrouwbare joden waren dan konden die clichés heel moeilijk ontstaan. Men haalt dat soort elementen uit de werkelijkheid en blaast ze op tot representatieve elementen voor die werkelijkheid. Je bent een keer door een joodse zakenman belazerd en je vindt joden onbetrouwbaar; je ontmoet een keer een Surinamer die niet zo vreselijk hard werkt en je plakt het etiket 'lui' op Surinamers.

Kijk, die ervaringen van diegenen die naar zo'n groep toegaan en er contacten hebben, gaan als uitgangspunt dienen voor de beeldvorming. Daarom vind ik het reisverhaal ook zo belangrijk voor het ontstaan van stereotypen; de reizigers zijn voor de thuisblijvers de mensen die er geweest zijn en die een oordeel hebben waarbij je je kunt aansluiten. De werkelijkheid speelt dus altijd een hele grote en belangrijke rol, maar veel doorslaggevend is de rol van de waarnemer, van de selectie en de meningsvorming over die selectie.

Nu kun je bij reisverhalen op een aantal dingen letten. Je kunt letten op die elementen die uit de werkelijkheid gelicht worden en die voor de schrijver en de lezer als richtingaanwijzer gaan dienen voor het interpreteren van de werkelijkheid van Rusland, Suriname, het jodendom et cetera. Zo gaat een terloopse anekdote soms een eigen leven leiden en als interpretatief

element dienen. Maar in hetzelfde reisverhaal kunnen een hoop waarnemingen zitten die niet op die manier gebruikt worden. Vooral zestiende- en zeventiende-eeuwse reisverhalen zijn interessant omdat ze vol zitten met gegevens over het platteland en de steden en over andere zaken die we niet uit andere bronnen kunnen leren kennen. Voor latere perioden staat ons al weer veel meer Russisch materiaal ter beschikking. Dat is ook allemaal representatief voor de werkelijkheid maar het heeft niet bijgedragen tot de beeldvorming. En het is natuurlijk aan de historicus, het is zijn interpretatie om te zeggen welke elementen het beeld bepaald hebben. Een ander heeft het goede recht het anders te zien.

Mijn interpretatie is heel sterk bepaald door het feit dat ik met de Russische socialisten bezig was en constateerde dat diegenen die van Rusland een westers land wilden maken, de gematigde socialisten en de liberalen, heel weinig steun kregen van de socialisten en de liberalen in het Westen - waar ze het nou juist van moesten hebben. Hun Europese geestverwanten vonden het veel mooier dat er in Rusland met bommen revolutie gemaakt werd; dat sprak tot hun verbeelding. Dat was Rusland, zo moest het in Rusland gaan. En zo miskende men dus de andere informatie die over dat land geboden werd. Dat heeft naast vele andere factoren ook een tamelijk noodlottige rol gespeeld, niet alleen in de ontwikkelingen van vóór 1917 maar juist ook in de periode erna. De socialisten vonden wel dat er dingen gebeurden die niet door de beugel konden, maar men dacht dat daar niet aan te ontkomen viel omdat het zo'n ander land was en de omstandigheden anders waren. Dat die omstandigheden ten dele juist anders waren omdat wij in het Westen dat graag zo wilden - dat zag men niet.

Ik zeg niet dat de loop van de geschiedenis heel anders geweest zou zijn maar ik denk wel dat je kans had gehad dat, als er vanuit het Westen grotere steun zou zijn gegeven aan democratisch- en westersgezinde politieke stromingen in Rusland, er al vóór 1917 andere politieke verhoudingen waren gegroeid.

Het ontstaan van vrij grote communistische groeperingen in West-Europa hangt ook met dat Ruslandbeeld samen. Het was de

teleurstelling over het uitblijven van een sociale revolutie in het Westen en de door het Ruslandbeeld gestimuleerde verering van het Oosten die de genese van het westerse communisme hebben bepaald.

Leent het materiaal zich ook voor andersoortig onderzoek?

Het uitgangspunt dat ik gekozen heb, is voor een bepaald soort onderzoek nuttig, en goed om in gedachten te houden wanneer je het over Ruslandbeelden en het politiek functioneren van dat soort beelden hebt. Maar er is vanzelfsprekend veel meer met het materiaal te doen. Je kunt immers ook het unieke onder de loep nemen. Uit dit soort cultuurbotsingen - want dat zijn het toch eigenlijk altijd - valt van alles te halen. Het is het soort ervaringen dat iedereen weleens heeft. Ontmoetingen met mensen uit een andere cultuur, met een ander geloof, uit een andere sociale laag, bieden een oneindig scala aan waarnemingen, die altijd boeiend en interessant zijn. Je kunt dat cultuurhistorisch benaderen, antropologisch, politicologisch, economisch, linguïstisch, klimatologisch, culinair, wat je maar wilt.

Ik moet ook wel zeggen dat ik de beperkingen van de imagologische aanpak heel duidelijk zie. Je komt niet zo heel erg veel verder dan bepaalde constatering. Ik geloof niet dat het veel zin heeft te onderzoeken wat er in de negentiende eeuw in *De Gids* over Rusland geschreven werd indien je uitsluitend wilt nagaan wat voor beeld dat oplevert. Dat lijkt me niet zo interessant meer. Ik heb de literatuur die over het Ruslandbeeld bestaat zoveel mogelijk achterhaald en dan kom je inderdaad in aanraking met mensen die het Franse Ruslandbeeld tussen 1813 en 1815 hebben bestudeerd. Dan zie je iedere keer dat je daar hetzelfde uit kunt construeren. Zo eigenwijs ben ik wel, ik heb niet het gevoel dat voor wat betreft Rusland de imagologie nog heel nieuwe dingen oplevert. Uiteindelijk gaat het daar om de clichés die belangrijk zijn.